

Imam Bakhsh Sahbai: A prominent critic of the subcontinent

Mahdi Rahimpour

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Language and Persian Academy, Email: Mahdi.rahimpour@apll.ir

Article history: Received 25 December 2023; Received in revised form 04 March 2024; Accepted 06 March 2024; Published 23 September 2025

Abstract

One of the most prominent features of the Persian language and literature in the Indian subcontinent is the existence of literary criticism in that language, where many writers and critics have left various works in this field. These works have either remained independently, or at the same time, works with other topics have criticized other people's poems, and significant results can be obtained by examining them. One of these critics of the subcontinent, whose significant works remain, is Imam Bakhsh Sahbai. In his works, he has repeatedly addressed the issues of criticism and rhetoric. He, who lived in the 13th century, authored more than twenty treatises in various fields, including literary criticism, description of some Persian texts, rhetoric, vocabulary, etc., and was an influential figure in these fields. In addition, he has trained many students by teaching Persian language, all of whom have played a major role in the development of Persian language. In this article, the introduction of Imam Bakhsh Sahbai and a brief review of his life events have been discussed, and at the same time, by introducing his works, his different views, especially in the field of literary criticism, have been examined and analyzed.

Keywords: Imam bakhsh Sahbai, literary criticism, Subcontinent, Sabai's Kollyyat, Qol-e Feysal

1. Introduction

Persian language and literature in the subcontinent has a long history, and the existence of many Persian-speaking poets and writers shows that, especially in a period, the subcontinent is one of the important centers of the Persian language, and various researchers and professors from different angles have considered the position of language and literature. Farsi has been studied in the subcontinent. The existence of numerous works with the title of history of Persian literature in the subcontinent shows the importance and also the extent of this issue. In addition to the breadth and depth of the Persian language and literature in the subcontinent, what is significant is the emergence of literary criticism in the subcontinent, which has more depth and seriousness than other lands. The existence of numerous works in the field of literary criticism, such as the works of Sirajuddin Ali Khan Arzoo (especially *Tanbiyeh al-Ghaflin*, *Dad Sokhn*, *Siraj Munir*), *Munir's work* by Munir Lahori, *Jawab Shafi* by Sialkoti Mal Warasteh, as well as the existence of critical elements in many tazkires of that era. Such as *Khazara Amera* and *Saro Azad* by Azad Belgrami, *Majmaal-ul-Nafais* by Sirajuddin Ali Khan Arzoo, *Safina Khoshgoo* by Khoshgoo and... are proof of this claim. Among other serious and scientific critics of the sub-continent in the 13th century is Imam Bakhsh Sahbai, who has many works in Persian language and has also criticized some of these works in *Matawi* and presented significant critical views. Below we will discuss in detail about his works and their content.

1.1. Research Methodology

This article has used library and documentary sources with a descriptive-analytical approach. With this explanation, the author collected various information about Sahbai by referring to various sources,

both printed and written, and further, by searching in libraries, he collected Sahbai's works and introduced and reviewed them.

2. Discussion

According to evidence, the date of birth of Sahbai has been guessed in 1217 A.H. at the end of the Mughal Empire period and during the time of Muhammad Akbar II. His lineage goes back to the second caliph on his father's side and to Abdul Qadir Gilani on his mother's side. His father, Mohammad Bakhsh, migrated from the city of Tahanisir and settled in the city of Shahjahanabad (Delhi) in an area known as Chilon/Chilan alley.

To make a living, he chose to earn money by teaching Persian language and literature to the children of nobles and nobles. Some of the books taught by Sahbai were: Chaharmagala, Tarikh Wassaf, Akhlaq Naseri, Ganjavi's Khamsa Nizami, Maulavi's Masnavi, Amir Khosrow Dehlavi's and Hafez Shirazi's Ghazalyats, etc. Sahbai trained many students who contributed significantly to the spread of the Persian language in the subcontinent. The president of the college was a person named Taylor, an English Christian, and more than teaching, he preached and promoted Christianity among Hindu students. This issue caused concern among Hindus in Delhi. On the other hand, the British had an insulting attitude towards the Muslim clerics of Delhi, which caused the Muslims and clerics of India to fight against the British on May 10, 1857. Sahbai also participated in the war. The Indians were defeated and Delhi was captured by British soldiers on September 20, 1857, and Sahbai, like other freedom fighters, was arrested by the British in a mosque near his home and killed along with his family members by the Jamna River.

2.1. Persian works

The vast majority of Sahbai's works, both poetry and prose, were published in three volumes in Kanpur in 1295-1296 AD under the title of Kaliat Sahbai with the efforts of his student, Manshi Din Dayal Bhopali. His works in order of publication in general are:

small gem with culture; Bayad Shogh message; treatise in Farsi syntax; Diwan of poems; A sufficient treatise on rhyme science;

the treasure of secrets; treatise on the verse jewel; Repository of secrets; A rare message; the results of thoughts; speech confusion; exaltation; Description of three emerging prose; Description of Minabazar; The description of the five sections; The description of Zaheera Tafarshi's fresh dew; Nemat Khan Ali's description of Hasan and Love, description of Nasira's Riddle [by Hamdani], description of Jami's Riddle and solution of the authorities of Abdul Wase Hansavi are among the other commentaries written by Sahbai and he has explained their lexical problems and grammatical and rhetorical points. A brief description of Jawaharlal Haruf. Controversies are another word of his message. Faisal's words; The most famous book is Sahbai, which was written in 1267 AH in response to the punishment of Sirajuddin Ali Khan Arzoo. Sahbai wrote Qol Faisal in defense of Hazin Lahiji. Although Sahbai has clearly emphasized in writing this review that he has a special interest in defending Hazin and even justifying some of his shortcomings, however, he has tried to be fair in his answer to Khan Arzo and clarified that wherever the critic was right. Masnavi Damgh Al-Batil;

2.2. Urdu works

Apart from Persian works, Sahbai also has several works in Urdu language, which include: translation of Shams Faqir Dehlavi's Hadaiq al-Balaghat into Urdu and selection of poems by famous Urdu poets, simple grammar and Urdu syntax. Also, the books of Golestan Sokhon Saber Dehlavi and Al-Sanadid works of Seyyed Ahmad Khan are also attributed to Sahbai.

3. Conclusion

Imam Bakhsh Sahbai is one of the most prominent critics and commentators of Persian language and literature in the subcontinent. By writing about twenty Persian treatises on the description of literary texts as well as critical treatises, he made a significant impact on the flow of literary criticism in the history of Persian language and literature in the subcontinent. In addition, Sahbai was very effective in spreading the Persian language and literature in the subcontinent by training a large number of students.

Most of his views in the field of criticism are related to linguistic and lexical issues, and in this respect, they are comparable to the views of Russian formalists, which can be analyzed from this point of view.

He wrote the treatise *Qol Faisal*, which is one of the most important treatises in the field of literary criticism in the history of Persian language and literature.

4. References

- Abdul Ali Madrasa, M. (1879). **Khatma al-Tab'**, **Koliat Sahbai**, Kanpur, Matba' Nizami.
- Abdul Haq Sahib. (1945). **Late Delhi College**, Delhi: Urdu Development Association.
- Abdul Razzaq Surti. (1869). **Zohori's Essays**, Lucknow: Nolkeshwar Press.
- Altaf Hossein Hali. (1903). **Hayat Javaid**, Agra: Mofid General.
- Azad, M.H. (1992). **Nagaristan Fars**, Delhi: Azad Back Depot.
- Detasi, Gh. (1935). **Khutbat**, Deccan: Urdu Development Association.
- Farhatullah Bey. (1949). **Delhi ki shaari ki lasti shama**, Delhi: Delhi Paztang Works.
- Ghalib Dehlavi. (2008). **Koliat**, by Seyyed Taqi Abedi, Delhi: Ghalib Institute.
- Hashemi Sandilavi, Sheikh Ahmad Ali Khan. (1955). **Tadzkirah Makhzan al-Gharaib**, by Mohammad Baqir, Islamabad: Iran and Pakistan Persian Research Center.
- Heyrat, Hafez Abdul Rahman. (1884). **Safina Rahmani**, Lucknow: Nolakshor Press.
- Hosseini, Syeda Balqis Fatemeh. (2011). **Imam Bakhsh Sahbai: the first Persian professor of Delhi College**, Delhi in the mirror of Persian literature: under the supervision of Reyhane Kalim, Khatun, New Delhi: University of Delhi, pp. 123-134.
- Karimuddin. (1983). **Classes of Poets of India**, Lucknow: Muttatabaul Uloom.
- Khaliq Anjam. (1992). **by Al-Sanadid Syed Ahmad Khan**, Delhi: Delhi Urdu Academy.
- Malik Ram. (1950). **Zikr Ghalib**, Delhi: Lamitid Community School.
- Mirza Ali Naghi. (1875). **Jonge Robaiyat**, manuscript copy of the library of the Islamic Council, No. 14099.
- Muhammad Ansarullah. (1986). **Sahbai, a short introduction**, Azamgareh, Shibli Akademi.
- Muhammad Hamed. (1982). **Imambakhsh Sahbai, person, poet, commentator**, Nagpur: Bazm Ghalib.
- Munshi dindiyal. (1879). **"Author's Report"**, **Koliat Sahbai**, Kanpur, Military Press.
- Munshi dindiyal. (1879). **"Preface" by Ghwamez Sokhan**, **Koliat Sahbai**, Kanpur, Nizami Publishing House.
- Najmul Ghani Khan Rampuri. (1919). **Nahj-ul-Adab**, Lucknow: Nowelkeshor.
- Nassakh, Abdul Ghafoor. (1982). **Sokhan Shoa'ra**, Lucknow: Uttar Pradesh Urdu Academy.
- Nazir Ahmad. (1953). **Zuhuri, life and works**, Allahabad: Block Works.
- Noshahi, A. (2011). **Bibliography of Persian works published in the subcontinent**, Tehran: Ayeneye Miras.
- Rahimpour, M. (2011). **Bar Khwan Arzu**, Qom: Islamic Heritage Revival Center.
- Rashid al-Khairi (1987). **Deli Ki Akhari Behar**, by Seyyed Zamir Hasan Dehlavi, Delhi: Mehboobul Matabah.
- Saber Dehlavi, M. (1966). **Golestan Sokhna Tazkira**, Lahore: Majlis Targhee Adab.
- Sahbai, Imambakhsh. (1862). **Qol-e Faisal**, Kanpur: Nizami Press.
- Sahbai, Imambakhsh. (1879). **Koliat**, by the efforts of Manshi Dindiyal, Kanpur: Military Press.
- Sahbai, Imambakhsh. (1880). **Controversies of Speech**, by the Munshi Deen Diyal, Kanpur: Nulakshwar.
- Sahbai, Imambakhsh. (1880). **Description of Shabnam Shadab**, Lakhnu: Nolkeshwar.
- Sahbai, Imambakhsh. (1896). **Description of Panj-roqqa**, Lucknow: Nolkeshwar.
- Sahbai, Imambakhsh. (1907). **The description of Zohoori's se nasr**, Lucknow: Nolkhoshor. Sahbai, Imambakhsh. (1878). **Description of Minabazar**, Kanpur: Nulakshwar.
- Salim, Seyyed Ali Hasan Khan. (1968). **Bazam Sokhan, in addition to Toor Kalim**, by the efforts of Ata al-Rahman Ata Kakui, Patna: Back Depot.
- Sediq Hasan Khan Bahadur, S.M. (2007). **Tazkira Sham' Anjuman**, by the efforts of Mohammad Kazem Kahdoi, Yazd: Yazd University.
- Seyed Ahmad Khan (1992). **Athar al-Sanadid**, by Khaliq Anjam, Delhi: Delhi Urdu Academy.
- Shafie Kodkani, M.R. (1996). **A poet in the attack of critics**, Tehran: Aghah.

- Shamisa, S., Farghdani, Sh. (2010). Analysis of Khan Arzo's critical views in Majmaal Al-Nafais's Tadzkira, **Subcontinental Studies**, Volume 2, Number 5, February 2019, pp. 28-7.
- Vahid Qureyshi (1966). **Golestan Sokhan Ka Parseh**, Golestan Sokhan, Lahore, Majlis Targhee Adab.
- Zahra Shah. (2017). **Bringing Spring to Sahbai's Rose-Garden': Persian Printing in North India after 1857**, The Global Histories of Books: Methods and Practices, Switzerland: Palgrave Mcmillan.
- Zakir Hossein, M. (2002). Imam Bakhsh Sahbai Ki Adabi Services, Patna: Mohammad Zakir Hossein.

Cite this article Rahimpoor, M. (2025). Imam Bakhsh Sahbai: A prominent critic of the subcontinent. *Journal of Subcontinent Researches*, 17(49), 131-146. DOI: [10.22111/jsr.2024.47558.2404](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.47558.2404)

امام‌بخش صهبایی: منتقدی برجسته از شبه‌قاره

مهدی رحیم‌پور^۱

استادیار زبان و ادبیات فارسی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ایمیل: Mahdi.rahimpour@apll.ir

چکیده

یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های زبان و ادبیات فارسی در شبه‌قاره هند، حضور نقد ادبی در آن است. در این زمینه نویسندگان و منتقدان زیادی آثار مختلفی از خود به یادگار گذاشته‌اند. این آثار یا به صورت مستقل نگاشته شده‌اند، یا در ضمن آثاری با موضوعاتی دیگر، به نقد اشعار دیگران پرداخته‌اند. در مواجهه با این آثار، ممکن است ما با برخی دیدگاه‌های انتقادی آن منتقدان موافق نباشیم، اما معرفی و ارزیابی این آثار، از لحاظ تاریخ نقد ادبی در زبان فارسی بسیار حائز اهمیت است. یکی از این منتقدان شبه‌قاره که آثار قابل توجهی از او باقی مانده، امام‌بخش صهبایی است. وی در آثار خود مکرر به مسائل نقد و بلاغت پرداخته است. او که در سده سیزدهم می‌زیست، با تألیف بیش از بیست رساله در زمینه‌های مختلف اعم از نقد ادبی، شرح برخی متون فارسی، بلاغت، لغت و... شخصیت تأثیرگذاری در این زمینه‌ها بوده است. علاوه بر این وی با تدریس زبان فارسی، شاگردان زیادی تربیت کرد که همگی آنان در گسترش زبان فارسی نقش عمده‌ای ایفا کرده‌اند. در این مقاله به معرفی امام‌بخش صهبایی و بررسی اجمالی سوانح زندگی او پرداخته شده و در ضمن با معرفی آثارش، دیدگاه‌های مختلف وی به‌ویژه در حوزه نقد ادبی بررسی و تحلیل شده است.

واژه‌های کلیدی: امام‌بخش صهبایی، نقد ادبی، شبه‌قاره، کلیات صهبایی، قول فیصل

۱- مقدمه

زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره تاریخی بس طولانی دارد و وجود شعرا و نویسندگان متعدد فارسی‌گو، نشان‌دهنده این موضوع است که به‌ویژه در دوره‌ای، شبه‌قاره یکی از مراکز مهم زبان فارسی بوده است. پژوهشگران و استادان مختلفی از زوایای مختلف به جایگاه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره پرداخته‌اند. وجود آثار متعدد با عنوان تاریخ ادبیات فارسی در شبه‌قاره نشان‌دهنده اهمیت و نیز گستردگی این موضوع است. علاوه بر گستردگی و عمق زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره آنچه اهمیت قابل توجهی دارد، ظهور نقد ادبی در شبه‌قاره است که نسبت به سرزمین‌های دیگر، از عمق و جدیت بیشتری برخوردار است. وجود آثار متعدد در زمینه نقد ادبی نظیر آثار سراج‌الدین علی‌خان آرزو (به‌ویژه تنبیه الغافلین، داد سخن، سراج منیر)، کارنامه منیر از منیر لاهوری، و جواب شافی از سیالکوتی مل وارسته و همچنین وجود عناصر نقد در بسیاری از تذکره‌های آن دوران از جمله *خزانه عامره* و *سرو آزاد* از آزاد بلگرامی، *مجمع النفایس* از سراج‌الدین علی‌خان آرزو (برای تفصیل در این باره، ن.ک: شمیسا و فرقدانی، ۱۳۸۹: ۷-۲۸)، *سفینه خوشگو* از خوشگو و... گواه این مدعاست. از دیگر منتقدان جدی و علمی شبه‌قاره

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۹، ۱۴۰۴، صص ۱۳۱-۱۴۶.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۴ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

استناد: رحیم‌پور، مهدی. (۱۴۰۴). امام‌بخش صهبایی: منتقدی برجسته از شبه‌قاره. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۷(۴۹)، ۱۳۱-۱۴۶.

DOI: [10.22111/jsr.2024.47558.2404](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.47558.2404)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© رحیم‌پور، مهدی.

در سده سیزدهم، امام‌بخش صهبایی است که آثار زیادی به زبان فارسی دارد و در مطاوی برخی از این آثار به نقد نیز پرداخته است و دیدگاه‌های انتقادی قابل توجهی ارائه داده که در این نوشتار به آن‌ها پرداخته شده است.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

یقیناً برای داشتن شناختی جامع از زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره به‌طور اعم، و نقد ادبی در شبه‌قاره به‌طور اخص، نیازمند شناسایی و معرفی افراد تأثیرگذار و مهم در این حوزه‌ها هستیم. با شناخت آثار پدیدآمده به فارسی در شبه‌قاره، می‌توان یک تصویر جامعی از تاریخ ادب فارسی و به‌ویژه تاریخ نقد ادبی در زبان فارسی ترسیم کرد. از همین رهگذر، نگارنده سعی کرده است ضمن معرفی صهبایی، آثار او را از لحاظ موضوع نقد ادبی در شبه‌قاره، معرفی کند. در مقاله به این سؤالات پاسخ داده شده است: امام‌بخش صهبایی کیست و چه آثاری دارد؟ او در زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره چه جایگاهی دارد؟ صهبایی در سیر نقد ادبی در شبه‌قاره چه نقشی دارد؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

علی‌رغم اینکه صهبایی در برخی تذکره‌ها معرفی شده است، چنین معرفی‌هایی اولاً جامع نبوده‌اند، ثانیاً آثار او به‌درستی نیز معرفی و بررسی نشده‌اند. از این رو، ضرورت دارد یک بار براساس منابع مختلف، به معرفی امام‌بخش صهبایی و نیز بررسی آثار او پرداخته شود.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

این مقاله با رهیافتی توصیفی-تحلیلی، از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی بهره برده است؛ با این توضیح که نگارنده با مراجعه به منابع مختلف اعم از چاپی و خطی، به گردآوری اطلاعات مختلف در زمینه صهبایی پرداخته و در ادامه، با جست‌وجو در کتابخانه‌ها، آثار صهبایی را گردآوری کرده و به معرفی و بررسی آن‌ها پرداخته است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

درباره صهبایی، به زبان فارسی تحقیقات اندکی صورت گرفته و جز کتاب ارجمند شاعری در هجوم منتقدان از دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی که بخش‌هایی از رساله قول فیصل را عیناً نقل کرده‌اند، پژوهش چشمگیری وجود ندارد. در زبان‌های اردو و انگلیسی نیز تحقیقاتی صورت گرفته که قابل توجه است. کتاب امام‌بخش صهبایی تألیف خواجه محمد حامد، یکی از این کتاب‌هاست، اما به زبان اردوست. عناوین دیگر، کتاب صهبائی: ایک مختصر تعارف از محمد انصارالله و همچنین کتاب امام‌بخش صهبائی کی ادبی خدمات از محمد ذاکر حسین هستند که این کتاب‌ها نیز به اردو نوشته شده‌اند. زهراشاه در مقاله *Methods and Practices, 'Bringing Spring to Sahbai's Rose-Garden': Persian Printing in North India after 1857* به زندگی امام‌بخش صهبایی، آثار او، معرفی برخی شاگردان او و تأثیر آن‌ها در گسترش زبان فارسی پرداخته است. سیده بلقیس فاطمه‌حسینی، مقاله‌ای به فارسی دارد با عنوان *امام‌بخش صهبایی: اولین استاد فارسی دلی کالج* که خلاصه‌ای از زندگی صهبایی و آثار او است. مقاله دیگری نیز از رخسانه صبا -نویسنده پاکستانی- با عنوان *امام‌بخش صهبائی: حیات، آثار اور ممات* در مجله *انجمن ترقی اردو* چاپ شده که مطالب آن عمدتاً برگرفته از سه کتاب مذکور به زبان اردو است.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- زندگی‌نامه امام‌بخش صهبایی

تاریخ تولد وی را بنابر قراینی، ۱۲۱۷ ق در اواخر دورهٔ امپراتوری مغول و در زمان محمد اکبر ثانی (حک: ۱۲۲۱-۱۲۵۳ ق) حدس زده‌اند (محمد حامد، ۱۹۸۲: ۵۴). سلسلهٔ نسب وی از طرف پدر به خلیفهٔ دوم، و از جانب مادر به عبدالقادر گیلانی (۴۷۱-۵۶۱ ق) می‌رسد (صابر دهلوی، ۱۹۶۶، ج ۱: ۱۳۷؛ سید احمدخان، ۱۹۹۲، ج ۲: ۱۷۶؛ صدیق حسن‌خان، ۱۳۸۶: ۴۱۲؛ عبدالعلی مدراسی، ۱۸۷۹: ۸۱۱). پدرش، محمدبخش، از شهر تھانیسر مهاجرت کرده و در شهر شاه‌جهان‌آباد (دهلی) در ناحیه‌ای معروف به کوچهٔ چیلون/چیلان اقامت گزیدند (کریم‌الدین، ۱۹۸۳: ۴۱۳؛ دتاسی، ۱۹۳۵: ۱۸۸؛ محمد حامد، ۱۹۸۲: ۵۲). صهبایی معتقد به مذهب اهل سنت بود. خودش صراحتاً در جایی به مذهب خود و اختلافش با مذهب شیعه اشاره کرده است (صهبایی، ۱۸۷۹: ۵۶۰).

صهبایی زبان‌های فارسی و عربی را از فردی به نام عبدالله خان علوی فرا گرفت (کریم‌الدین، ۱۹۸۳: ۴۱۳). وی سپس برای گذران زندگی، آموزش زبان و ادبیات فارسی به فرزندان اعیان و اشراف را به‌عنوان کسب درآمد انتخاب کرد. تا اینکه در ۱۲۵۸ ق، کالج دهلی تأسیس شد و برای مجهزکردن هند به روش جدید تعلیم و تربیت، برنامهٔ درسی انگلستان را در این کالج ترویج کردند. بنابراین زبان فارسی، از رسمیت افتاد و مانند زبان‌های لاتینی و یونانی، به‌عنوان زبان کلاسیک محسوب شد و دانشجویان کالج به‌صورت اختیاری و نه اجباری می‌توانستند زبان فارسی را به‌عنوان یکی از واحدهای درسی انتخاب کنند. امام‌بخش صهبایی چون درآمد منظم و مستقلی نداشت، تدریس در آنجا را در ازای دریافت حق‌الزحمه پذیرفت و پس از مدتی سمت ریاست بخش فارسی به او محول شد (عبدالحق، ۱۹۴۵: ۱۵۳؛ مالک رام، ۱۹۵۰: ۱۰۵).

برخی از کتاب‌هایی که صهبایی تدریس می‌کرد عبارت بودند از: *چهار مقاله، تاریخ و صاف، اخلاق ناصری، خمسۀ نظامی گنجوی، مثنوی مولوی، غزلیات امیرخسرو دهلوی و حافظ شیرازی و...* صهبایی شاگردان زیادی را تربیت کرد که در گسترش زبان فارسی در شبه‌قاره سهم بسزایی داشتند. سر سید احمدخان و صابر دهلوی، از مهم‌ترین شاگردان صهبایی به شمار می‌روند. اسامی بسیاری از شاگردان وی در تذکرهٔ گلستان سخن ذکر شده است (صابر دهلوی، ۱۹۶۶، ج ۱: ۱۱۷، ۲۴۳، ۲۴۵ و...، ج ۲: ۹، ۲۲، ۴۹ و...؛ نیز ن. ک: نساخ، ۱۹۸۲: ۱۸۰).

رئیس کالج، فردی به نام تیلر (Taylor)، یک مسیحی انگلیسی بود و بیش از تدریس، به تبلیغ و ترویج آیین مسیحیت بین دانشجویان هندو می‌پرداخت. این موضوع باعث ایجاد نگرانی میان هندوان در دهلی شد. از طرفی انگلیسی‌ها رفتار توهین‌آمیزی با روحانیون مسلمان دهلی داشتند که این مسائل باعث شد مسلمانان و روحانیون هند در دهم مه ۱۸۵۷، به مبارزه علیه انگلیسی‌ها اقدام کنند. صهبایی نیز مطابق با فتوای فضل‌حق خیرآبادی (۱۲۱۱-۱۲۷۸ ق) در جنگ شرکت کرد. هندیان شکست خوردند و دهلی در ۲۰ سپتامبر ۱۸۵۷ به دست سربازان انگلیسی تصرف شد و صهبایی مثل سایر مبارزان جنگ آزادی، توسط انگلیسی‌ها در مسجدی در نزدیکی منزلش بازداشت شد و همراه با اعضای خانواده‌اش در کنار رودخانهٔ جمنا کشته شدند (صدیق حسن‌خان، ۱۳۸۶: ۴۱۲؛ عبدالعلی مدراسی، ۱۸۷۹: ۸۱۲؛ حیرت، ۱۸۸۴: ۸۷-۸۸؛ محمد حامد، ۱۹۸۲: ۷۴-۷۱). الطاف حسین حالی (۱۹۰۳: ۴۵۰) از قول نوهٔ صهبایی نوشته است که سید احمدخان پس از کشته‌شدن صهبایی، با اثبات بی‌گناهی وی، دولت را متقاعد به پرداخت مبلغی به‌عنوان موظفی به خانوادهٔ صهبایی جهت جبران این خسارت کرد.

۲-۲- خانواده صهبایی

صهبایی (۱۸۷۸: ۲) از دو پسرش به نام‌های عبدالعزیز و عبدالکریم نام برده است. عبدالکریم، شاعر و تخلصش «سوز» بوده است (ن.ک: سلیم، ۱۹۶۸: ۷۲؛ کلیم، ۱۹۶۸: ۷۲). ظاهراً دختری هم داشته و از این دختر نوه‌ای به نام محمد حمیدالدین داشته است (الطاف حسین حالی، ۱۹۰۳: ۴۵۰؛ محمد حامد، ۱۹۸۲: ۵۵). راشدالخیری (۱۹۸۷: ۹۳-۹۴) که لحظات پایانی زندگی صهبایی را گزارش کرده، از خواهرزاده او به نام قادرعلی نام می‌برد که او نیز در کنار صهبایی به دست انگلیسی‌ها کشته شده است.

۲-۳- آثار فارسی

اکثر قریب به اتفاق آثار صهبایی اعم از نظم و نثر، ذیل عنوان کلیات صهبایی، به کوشش شاگردش، منشی دین‌دیال بهوپالی، در سه جلد در ۱۲۹۵-۱۲۹۶ ق در کانپور چاپ شده است. آثار او به ترتیب چاپ در کلیات عبارت‌اند از:

۲-۳-۱- ریزه جواهر مع فرهنگ

صهبایی این اثر را در ۱۲۵۲ ق، به تقلید از سه نثر ظهوری نوشته است. این رساله که به نظم و نثر است، به سلطان محمد سراج‌الدین بهادر شاه (حک: ۱۲۵۳-۱۲۷۴ ق) تقدیم شده است (صهبایی، ۱۸۷۹: ۱۸). صهبایی در این رساله به تقلید از گلزار/ابراهیم ظهوری که در وصف ممدوحش، ابراهیم عادلشاه ثانی، هفت و یژگی او را برشمرده، او نیز هفت و یژگی ممدوح خود، بهادر شاه، را در قالب زبانی ادبی توصیف کرده است. سید احمدخان (۱۹۹۲، ج ۲: ۱۷۶) نثر صهبایی را به نثر بیدل شبیه می‌داند. در حالی که با مقایسه این رساله با آثار منثور بیدل به نظر می‌رسد نثر صهبایی در ریزه جواهر گرچه مصنوع و متکلف بوده و نیز به نوعی چینش کلمات مهجور عربی و فارسی در کنار هم است و لفاظی در آن بر محتوا می‌چربد، نسبت به نثر بیدل ساده‌تر است. در حاشیه این رساله لغات و اصطلاحات مشکل توسط خود صهبایی شرح شده است.

۲-۳-۲- بیاض شوق پیام

این اثر در واقع مجموعه‌ای است از نوشته‌های پراکنده صهبایی که او در ۱۲۴۶ ق نوشته است (صهبایی، ۱۸۷۹: ۶۸). در ۱۲۷۲ ق، قسمت‌هایی ظاهراً توسط منشی دین‌دیال، بدان اضافه شده است (محمد حامد، ۱۹۹۲: ۱۲۱-۱۲۰). بیاض شوق، دربرگیرنده دیباچه‌ها، تقریظ‌ها و خاتمه‌هایی است که صهبایی بر رسالات خود یا دیگران نوشته است. قسمت‌های مختلف این بیاض گرچه در سال‌های مختلف نوشته شده، نثر این نوشته‌ها یکنواخت است و همگی به سبک مصنوع و متکلف است و اغلب، معنی و محتوا در میان لفظ‌بازی‌ها رنگ باخته است. برخی قسمت‌ها به‌ویژه دیباچه صغیر بلبل (صهبایی، ۱۸۷۹: ۱۱۰-۱۱۳) انباشته از ترکیبات لفظی است. با این حال نثر وی در دیباچه قول فیصل تا حدی متفاوت است و لحنی علمی‌تر و انتقادی‌تر دارد که با زبانی ساده‌تر مباحث انتقادی خود را مطرح کرده است. در نامه‌ها و رقعات، اغلب زبان مصنوع و متکلف دارد. بسیاری از قسمت‌های بیاض، آمیخته به شعر فارسی است که اغلب از اشعار خود صهبایی است.

۲-۳-۳- رساله در نحو فارسی

رساله‌ای است مختصر در دستور زبان فارسی و به مباحث بدیهی دستور اعم از کلمه، اسم، فعل، حرف، توابع، اضافه و انواع هرکدام از این‌ها می‌پردازد و برای تبیین بحث‌های خود، از اشعار شعرای فارسی به‌ویژه شعرای سبک هندی شواهدی را ذکر می‌کند. صهبایی هدف از نگارش این رساله مختصر را عدم توجه معاصرانش به تألیف رسالاتی در زمینه نحو زبان فارسی و به‌جای آن توجه بیش از حد به نحو زبان عربی ذکر کرده است (صهبایی، ۱۸۷۹: ۲۲۰). گرچه این رساله مورد استناد منتقدان و

محققان بعد از صهبایی بود (ن.ک: نجم‌الغنی‌خان رامپوری، ۱۹۱۹: ۵۶۸ و ۶۹۴)، برخی دیدگاه‌های وی در این رساله مختصر، مورد انتقاد نیز واقع شده است (ن.ک: همان، ج ۱: ۵۱۰).

۲-۳-۴- دیوان اشعار

این اشعار که در کلیات (۱۸۷۹: ۲۳۷-۲۹۸) آمده، شامل حدود ۶۰ غزل، ۵ قصیده، ۱۲ رباعی، یک مخمس و چند بیت فرد است. در مجموع، کل اشعارش در دیوان حدود هزار بیت است؛ اما اگر اشعاری را که در لابه‌لای سایر آثارش آورده، بدان اضافه کنیم، بیش از این مقدار خواهد بود. تخلص وی در اشعارش «صهبایی» است. وی در اشعارش که به سبک هندی است، از صائب، بیدل، ناصرعلی سرهندی و به‌ویژه ظهوری تأثیر پذیرفته است. در بعضی غزل‌هایش، ردیف‌های مشترکی با غزلیات حافظ، خاقانی و چند شاعر بزرگ دیگر دارد، که به احتمال زیاد صهبایی عمدتاً تحت تأثیر یا به‌واسطه شاعران سبک هندی به‌ویژه ظهوری، به اشعار قدیمی توجه داشته است. از لحاظ سبکی، شعر صهبایی همان ویژگی‌های سبک هندی را البته در سطحی نازل‌تر دارد. به عبارت دیگر، پارادوکس (آشنایی‌زدایی)، استفاده از استعاره‌های فعلی، تکرار قافیه، استفاده زیاد از صنعت تشخیص، حس آمیزی، مضمون‌آفرینی و... که از ویژگی‌های بارز سبک هندی است، در اشعار صهبایی نیز وجود دارد، اما چون اغلب تقلیدی است، نمی‌توان صهبایی را از شعرای درجه اول سبک هندی به‌شمار آورد. اشعار صهبایی به‌طور کلی متوسط است و قابل‌مقایسه با اشعار شعرای معروف سبک هندی نیست و اغلب نظیره‌سازی برای شعرای دیگر مثل غالب دهلوی است (برای نمونه ن.ک: صهبایی، ۱۸۷۹: ۲۷۲).

صهبایی چون به‌عنوان شاعر چندان مطرح نیست، کمتر در تذکره‌ها نام و اشعارش ثبت شده است. با این حال در برخی منابع به‌ویژه منابعی که به دست شاگردانش نوشته شده، اشعاری از او آمده است (ن.ک: صابر دهلوی، ۱۹۶۶، ج ۲: ۱۴۲-۱۶۳؛ کریم‌الدین، ۱۹۸۳: ۴۱۵-۴۱۶؛ صدیق حسن‌خان، ۱۳۸۶: ۴۱۳-۴۱۴). در جنگ رباعیات شماره ۱۴۰۹۹ کتابخانه مجلس که توسط میرزا علی‌نقی (زنده در ۱۲۹۲ ق) مرتب شده، چند رباعی ذیل نام صهبایی یا صهبا آمده که به‌درستی معلوم نیست از امام‌بخش صهبایی است یا نه (ن.ک: میرزا علی‌نقی، ۱۲۹۲: ۵، ۱۵، ۱۸).

۲-۳-۵- رساله کافی در علم قوافی

رساله‌ای است درباره مباحث قافیه، انواع آن و نیز عیوب قافیه. صهبایی (همان: ۳۰۱) بی‌اطلاعی شعرای معاصرش از مباحث و جزئیات عروض و قافیه را انگیزه اصلی تألیف این رساله ذکر کرده است. براساس آنچه از فحوای رساله برمی‌آید، صهبایی از آثار نویسندگانی چون ابوالحسن اخفش، خلیل بن احمد عروضی، سکاکی، خواجه نصیرالدین طوسی، شمس قیس رازی، عطاءالله حسینی، زمخشری، جامی، رشید و طواط، شمس فخری اصفهانی، شمس فقیر دهلوی، وحید تبریزی، سیبویه، امیرخسرو و... استفاده کرده است. در این رساله نکته تازه‌ای نسبت به کتب مشابه قبل از خود دیده نمی‌شود، جز اینکه در مواردی دیدگاه‌های استادان متقدم و متأخر را با هم مقایسه کرده (برای نمونه ن.ک: همان: ۳۱۹، ۳۳۳) و در موارد اندکی نیز به برخی منابع مربوط به عروض و قافیه نقدهایی وارد کرده است (ن.ک: همان: ۳۲۹، ۳۶۶). با توجه به اینکه شواهد شعری این رساله اغلب از شعرای متقدم انتخاب شده، بعید نیست وی برای تکمیل این رساله از آثار قدیمی استفاده کرده باشد. همچنین فرهنگ‌های لغت برهان قاطع، فرهنگ جهانگیری و منتخب اللغات نیز از منابع مورد مراجعه صهبایی بوده است. پس از اتمام این رساله، صهبایی خلاصه‌ای از آن را با عنوان *وافی [فی] شرح کافی* در توضیح مختصری از اصطلاحات قافیه در دو صفحه (۳۹۵-۳۹۴) آورده که مستقلاً در کلیات چاپ شده است.

۲-۳-۶- گنجینه رموز

کتابی است در فنّ معما و دقایق و حقایق آن. از این رساله که در ۱۲۶۰ ق نوشته شده، مهارت صهبایی در فنّ معما آشکار می‌شود. صهبایی در آن ضمن اشاره به فنّ و شیوه معمانویسی، از بی‌تی بیش از ۳۵۰ معنا درآورده است. به نظر می‌رسد وی در نوشتن این رساله به رساله حلال مطرز شرف‌الدین علی یزدی نظر داشته است (ن.ک: صهبایی، ۱۸۷۹: ۳۹۷). همچنین در جایی (همان: ۴۱۰) از میرحسین معمایی -از استادان فنّ معما- نام برده است. نثر رساله به‌جز قسمت آغازین آن به دلیل آموزشی بودن آن ساده و بی‌تکلف است.

۲-۳-۷- رساله در جواهر منظوم

حاوی بیش از ۱۲۰ رباعی معمایی بوده که ۹۹ اسم خداوند و چند اسم متفرقه را از آن‌ها استخراج کرده است (همان: ۵۲۷-۵۵۷). این رساله در سال ۱۲۵۱ ق نوشته شده است (ن.ک: همان: ۵۵۷). در انتهای جواهر منظوم، قطعه معمایی دیگر در قالب چهل بیت مشتمل بر استخراج نام الله از علی و برعکس سروده است (صهبایی، ۱۸۷۹: ۵۵۷-۵۶۰). این رساله و قطعه معمایی اخیر، به‌جز کلیات، به‌صورت جداگانه نیز در لکهنو (چاپخانه نولکشور) در ۱۸۸۶ م چاپ شده است.

۲-۳-۸- مخزن اسرار

این نیز رساله‌ای است در فنّ معما که در ۱۲۶۱ ق نوشته شده است (صهبایی، ۱۸۷۹: ۶۱۴). او در این رساله نیز با ارائه نمونه‌هایی، سعی در نشان‌دادن هنر و مهارت خود در فنّ معماگویی کرده است؛ به گونه‌ای که از یک بیت کوه‌کبی قزوینی (وفات: ۱۰۳۳ ق)، قریب به دویست اسم استخراج کرده است.

۲-۳-۹- رساله نادره

رساله‌ای است مختصر در فنّ معما و اصطلاحات آن که در این اثر نیز از یک مطلع ملاکوهی، حدود بیست اسم استخراج کرده است. در انتها نیز قصیده‌ای در مدح میرزا فتح‌الملک بهادر ولیعهد حاکم دهلی سروده است.

۲-۳-۱۰- نتایج الافکار

رساله‌ای است بیاض‌وار در دو «فصل» که مطابق با گفته خودش (همان: ۶۳۰)، یادداشت‌های پراکنده‌ای است که آن‌ها را به مرور زمان گردآوری کرده است. ابتدا به قواعد معما و مباحث فنی آن پرداخته است و فصل دوم آن، به انتقاد وی از بی‌توجهی فارسی‌گویان هند نسبت به استادان سخن مربوط می‌شود. در این فصل عموماً به مباحث لغوی و شرح ابیات مشکل برخی شاعران از جمله انوری، خاقانی، نظامی، سعدی، حافظ و... پرداخته است. ابیاتی را نیز از جنگ‌ها، فرهنگ‌ها و سایر منابع که اطلاعی از نام شاعرش نداشته اما به نظرش نیاز به شرح داشته، آورده و به شرح آن‌ها پرداخته است. در خلال شرحش بر اشعار شعرا، گاه انتقاداتی را به تناسب موضوع، بر منتقدانی مثل علی‌خان آرزو وارد کرده است (ن.ک: همان: ۶۴۵).

۲-۳-۱۱- غوامض سخن

این اثر در واقع گردآوری یادداشت‌های صهبایی توسط منشی دین‌دیال است که به‌واسطه یکی از شاگردان صهبایی، به دست وی رسیده و او آن‌ها را مرتب کرده و به شکل رساله‌ای مستقل درآورده است (منشی دین‌دیال، ۱۸۷۹ الف: ۶۷۵). این رساله که از مجالس درس صهبایی گردآوری شده، فرهنگ الفبایی لغات و اصطلاحات و تعبیر و کنایاتی است که در متون ادبی نظم و نثر فارسی وجود دارند و صهبایی در مجالس درس خود با ارائه شواهدی، درباره این لغات و عبارات توضیح می‌داده است. در این فرهنگ‌نامه که حاوی بیش از ششصد لغت و ترکیب و عبارت است، حدود هزار بیت از اشعار فارسی متقدمان و متأخران زبان فارسی مثل فردوسی، فرخی، عنصری، ابوالفرج رونی، انوری، سنایی، نظامی، خاقانی، سعدی، حافظ، مولوی،

امیرخسرو، ظهیر فاریابی و... به‌عنوان شاهد مثال استفاده شده است. از نکات جالب توجه در این رساله، نقدهایی است که صهبایی بر برخی دیدگاه‌های خان آرزو دربارهٔ برخی واژه‌ها وارد کرده است (صهبایی، ۱۸۷۹: ۷۰۲، ۷۲۴-۷۲۳).

۲-۳-۱۲- اعلاء الحق

مطابق با عنوانی که در چاپ این رساله آمده، آن رساله‌ای است در جواب نقد خان آرزو بر حزین لاهیجی با عنوان *احقاق الحق* (همان: ۷۵۷). اما در هیچ جای متن، قرینه‌ای که نشان دهد در جواب نقد آرزوست وجود ندارد. در جایی نیز (همان: ۷۶۰) به‌جای ذکر اسم نویسنده، عبارت «صاحب احقاق الحق» را به کار می‌برد. احتمالاً منشی دین‌دیال -ناشر کتاب- چنین اشتباهی را مرتکب شده باشد. تنها جایی که اسمی از آرزو آمده (همان: ۷۶۳) مربوط به تنبیه *الغافلین* اوست که کتابی است جداگانه در نقد حزین لاهیجی (ن.ک: ادامهٔ مقاله). به‌ویژه اینکه صهبایی در برخی رسالاتش اگرچه انتقاداتی را نسبت به آرزو وارد می‌کند، آن‌ها اغلب با احترام همراه بوده است، اما در مورد نویسنده *احقاق الحق*، چنین نیست (ن.ک: صهبایی، ۱۸۷۹: ۷۶۱-۷۶۰). این رساله در جواب انتقادات نویسنده *احقاق الحق*، بر ۱۱ بیت حزین است که عموماً مربوط به مباحث لغوی و مترادفات و نیز نکته‌های بلاغی و دستوری است. ساختار رساله بدین ترتیب است که پس از دیباچه، ابتدا شعر حزین را ذیل عنوان «قوله» می‌آورد، سپس «اعتراض» منتقد را عیناً نقل می‌کند و در ادامه «جواب» خود را به منتقد مفصلاً بیان می‌کند. از آنجایی که یکی از معیارهای اصلی منتقدان شبه‌قاره در استفاده از صور خیال و نیز در کاربرد معنایی برخی واژگان، داشتن نمونه‌های مشابه در اشعار گذشتگان به‌ویژه مشاهیر شعراست، صهبایی در این رساله به کرات به اشعار قدما و شعرای عم‌عصرش استناد جسته است.

۲-۳-۱۳- شرح سه نثر ظهوری

شرحی است بر سه اثر مهم ظهوری ترشیزی، یعنی *دیباچهٔ نورس خیال* (صهبایی، ۱۳۲۴: ۱-۱۱۹)، *گلزار ابراهیم* (همان: ۱۲۰-۲۰۷) و *خوان خلیل* (همان: ۲۰۸-۳۲۷) که در ۱۲۶۰ ق نوشته شده است. در این شرح عمدتاً به مباحث لغوی می‌پردازد و آن حاوی نکات بسیار ارزشمند دستوری، بلاغی، سبک‌شناسی و نقد ادبی است. چنان‌که در ضمن شرح عبارات و واژه‌ها، انتقاداتی به دیدگاه‌های ادبی و زبانی برخی منتقدان (برای نمونه ن.ک: همان: ۸، ۱۰۵، ۱۷۶، ۲۱۳ و ۲۵۱) آورده است. همچنین از دیگر ویژگی‌های مهم این اثر، اشاره به نسخه‌های مختلف نشرهای ظهوری و مقابلهٔ آن‌ها با همدیگر و ترجیح و برتری دادن یکی از نسخ از جهت ضبط، بر سایر نسخ است (برای نمونه ن.ک: همان: ۱۷-۱۸، ۶۷، ۷۶، ۹۳ و...). البته این بدان معنا نیست که صهبایی این آثار را تصحیح کرده، بلکه هدفش نشان‌دادن ضبط‌های برتر در دایرهٔ واژگان بوده است. از دیگر مسائل مهم در این شرح، اشاره به تفاوت استعمال برخی لغات در زبان فارسی‌گویان ایرانی و «عرف هندی» است (ن.ک: همان: ۲۴، ۳۸، ۲۴۰، ۲۷۵). این نکته نیز از جهت بررسی تقابل هندیان فارسی‌گو و ایرانیان، حائز اهمیت است. همچنین توجه به سبک یا «طرز» ظهوری و مقایسهٔ آن با سایر ادبا و نویسندگان، از دیگر ویژگی‌های ممتاز این شرح است (برای نمونه دربارهٔ سبک واسوخت و اشاره به آغازگر این سبک ن.ک: همان: ۲۵۵).

با توجه به اینکه این شرح عمدتاً به معانی لغات و ترکیبات می‌پردازد، فرهنگ‌های لغت به‌ویژه فرهنگ جهانگیری، برهان قاطع و فرهنگ رشیدی، از منابع اصلی وی بوده است. البته خود صهبایی در ارائهٔ معنی لغات و عبارات، نظر خود را نیز وارد کرده است (برای نمونه ن.ک: همان: ۴۳، ۴۸، ۲۰۲ و...). همچنین در ضمن شرح، نمونه‌های زیادی از اشعار و نوشته‌های متقدمان و متأخران را به‌عنوان شاهد مثال نقل کرده است. شرح و توضیح اصطلاحات موسیقی، نجوم، اشاره به تلمیحات قرآن و حدیث، اساطیر هندوایرانی، رموز عروض و قافیه و... از دیگر ویژگی‌های این اثر است. این شرح چند بار از جمله در لکهنو در ۱۳۲۴ ق به چاپ رسیده است.

۲-۳-۱۴- شرح مینا بازار

شرحی است بر همان سبک و سیاق سه نثر که در ۱۲۶۵ ق تألیف شده است. وی مینا بازار را از ظهوری دانسته است (ن.ک: صهبایی، ۱۸۷۸: ۲؛ همو، ۱۲۹۷: ۱۲۶). اما کسانی چون آزاد (۱۹۹۲: ۱۴۳) و هاشمی سندیلوی (۱۳۷۲، ج ۵: ۶۶۴) در این انتساب تردید کرده‌اند. مطابق با بررسی‌های نذیر احمد، این اثر از ارادت‌خان واضح ساوجی است (ن.ک: ادامه مقاله). موضوع کتاب، توصیف بازار زنان و دکان‌های آن‌ها و همین‌طور وصف اجناس بازار با زبانی ادبی است. برخی منابع (عبدالرزاق سورتی، ۱۸۶۹: ۲)، عنوان آن را «زنانه بازار» هم گفته‌اند. براساس گفته خودش در دیباچه شرح (صهبایی، ۱۸۷۸: ۳)، هدف از تألیف این شرح، آموزش فرزنداننش بوده است. عمدتاً به معنی لغات و عبارات و کنایات می‌پردازد و از اشعار قدما و معاصرانش به‌عنوان شاهد استفاده کرده است. از فرهنگ‌هایی چون برهان قاطع، فرهنگ جهانگیری و بهار عجم نیز در اغلب صفحات متن استفاده کرده است. این رساله علاوه بر چاپ در ضمن کلیات، به‌صورت جداگانه نیز در کانپور در ۱۸۷۸ م به چاپ رسیده است.

۲-۳-۱۵- شرح پنج رقعہ

شرحی است بر رقعات ارادت‌خان که چون شامل پنج نامه است، به «پنج رقعہ» معروف است. درباره مؤلف پنج رقعہ، تردیدهایی وجود دارد. خود صهبایی (۱۸۹۶: ۳؛ ۱۲۹۷: ۲۷، ۶۷، ۱۴۸) و عبدالرزاق سورتی (۱۸۶۹: ۲)، آن را از ظهوری می‌دانند. اما نذیر احمد (1953: 343-344) بنابر دلایل و قراینی از جمله نبود پنج رقعہ و مینا بازار در نسخه‌های معتبر و کهن کلیات ظهوری، تفاوت سبک نثرهای ظهوری با این دو اثر و نیز مغایرت داشتن محل تألیف این دو رساله با سایر رساله‌های ظهوری، انتساب پنج رقعہ و مینا بازار به ظهوری را رد کرده است و انتساب آن‌ها به ارادت‌خان واضح را محتمل‌تر می‌داند. موضوع پنج رقعہ در واقع پنج نامه است با عناوین شهید تبسم، در فراق و آرزو، هنگامه ازدواج حسن و عشق، در تهنیت عید قربان، در شکایت هجران، که ارادت‌خان به نثری ادبی و به انگیزه آموزش انشائویسی آن‌ها را نوشته است. این شرح بنابر درخواست سر سید احمدخان تألیف شده است (صهبایی، ۱۸۵۶: ۳). این شرح نیز به مانند سایر شروح صهبایی، حاوی نکات مفیدی در زمینه سبک‌شناسی و نقد ادبی است و در آن به مباحث لغوی و دستوری پرداخته است. در مواردی حتی به مباحث زبان‌شناختی (نظیر توافق لسانین) نیز پرداخته است (همان: ۴۴). این شرح در ۱۲۶۹ ق نوشته شده و علاوه بر کلیات، به‌صورت مستقل در ۱۸۹۶ م در لکهنو چاپ شده است.

۲-۳-۱۶- شرح شبنم شاداب ظهیرای تفرشی

شرحی است بر شبنم شاداب ظهیرای تفرشی که موضوع آن توصیف باغ عباس‌آباد اصفهان و نیز توصیف قلم به زبانی ادبی است. صهبایی در ۱۲۴۹ ق این شرح را نوشته است. در این شرح نیز به مانند شروح دیگرش، به مباحث لغوی، دستوری و بلاغی پرداخته است. صهبایی برای این شرح، از منابعی چون فرهنگ‌های مؤید الفضلا، برهان قاطع، فرهنگ رشیدی، سراج اللغه، چراغ هدایت، بهار عجم، مصطلحات الشعرا و نیز کتاب‌هایی نظیر شرح گلستان -موسوم به «خیابان»- از آرزو، شرح اسکندرنامه از همو، استفاده کرده است. در لابه‌لای این شرح، نسبت به نظریات منتقدان و شارحان پیش از خود انتقاداتی را وارد کرده است (برای نمونه ن.ک: صهبایی، ۱۲۹۷: ۳۰-۳۱، ۴۰، ۵۲، ۹۵، ۱۰۶، ۱۴۷، ۱۶۴، ...). از دیگر نکات جالب توجه در این شرح، اشاره به تفاوت استعمال لغات بین ایرانیان و هندیان پارسی‌گوست (ن.ک: همان: ۲۴، ۹۷، ۱۱۰، ۱۸۱، ...). صهبایی در نوشتن شرح، به نسخه‌های مختلف شبنم شاداب توجه داشته و گاه به تصحیح متن نیز پرداخته است (برای نمونه ن.ک: همان: ۵۳، ۱۳۲، ۱۷۲، ۱۹۹، ...). این شرح علاوه بر کلیات، در ۱۲۹۷ ق در لکهنو چاپ شده است.

۲-۳-۱۷- شرح دیگر صهبایی

شرح حسن و عشق نعمت‌خان عالی (تألیف در ۱۲۵۱ ق)، شرح معمای نصیرالهی همدانی] (چاپ‌شده در دهلی در ۱۲۶۹ ق)، شرح معمای جامی (چاپ‌شده در لکهنو در ۱۲۹۷ ق) و حلّ مقامات عبدالواسع هانسوی (چاپ‌شده در مطبعه نول‌کشور در ۱۲۹۷ ق) از دیگر شروحو است که صهبایی نوشته و مشکلات لغوی و نکته‌های دستوری و بلاغی آن‌ها را شرح کرده است. شرح مختصر جواهر الحروف، اثر دیگری است که دیباچه و مؤخره آن در کلیات صهبایی (۱۸۷۹: ۱۰۱-۱۰۴) چاپ شده، اما خود اثر در کلیات نیست. منشی دین‌دیال (۱۸۷۹ ب: ۸۰۷) نیز در «گزارش مؤلف» به این اثر صهبایی اشاره کرده، اما تا زمان گردآوری کلیات، آن را نیافته بود. محمد حامد (۱۹۸۲: ۱۷۴) معتقد است صهبایی دو اثر درباره جواهر الحروف با عناوین حل مقامات نسخه جواهر الحروف، و شرح مختصر جواهر الحروف دارد. با توجه به دیباچه صهبایی بر شرح مختصر جواهر الحروف، که در جایی از همان دیباچه (۱۸۷۹: ۱۰۲) عنوان حل مقامات جواهر الحروف را نیز به این اثرش داده، معلوم است صهبایی در شرح جواهر الحروف، یک اثر بیشتر نداشته است.

۲-۳-۱۸- مناقشات سخن

نقدی است بر قطعه نثری از امام علی مقتول که اطلاعی از وی در دست نیست. ظاهراً امام علی مقتول، رساله‌ای ادبی نگاشته و در ضمن آن، ادعای استادی در نثر کرده بود (صهبایی، ۱۸۸۰: ۳). از این رو صهبایی در قالب یک رساله‌ای، به نثر وی نقدهایی وارد کرد. از فحوای این رساله چنین برمی‌آید که موضوع کتاب نقدشده، مربوط به تعبیر خواب است. صهبایی نیز به‌جز نقد محتوایی (برای نمونه ن.ک: همان: ۵-۹)، نقدهایی را نیز از لحاظ زبانی و ادبی وارد کرده است (ن.ک: همان: ۱۷). در مواردی نیز چند ایراد نحوی برای اثر گرفته است (برای نمونه ن.ک: همان: ۱۵ و ۲۲). این رساله، جداگانه در کانپور در ۱۸۸۰ م چاپ شده است.

۲-۳-۱۹- قول فیصل

معروف‌ترین کتاب صهبایی است که در ۱۲۶۷ ق در جواب تنبیه الغافلین از سراج‌الدین علی‌خان آرزو نوشته شده است. صهبایی قول فیصل را در دفاع از حزین لاهیجی نوشته است. صهبایی اگرچه صراحتاً تأکید کرده در نوشتن این نقد اهتمام ویژه برای دفاع از حزین و حتی توجیه برخی کاستی‌های او دارد (ن.ک: صهبایی، ۱۸۶۲: ۱۰۸)، در جواب خان آرزو انصاف پیشه کرده و هر جا که حق با منتقد بوده، بدان تصریح کرده است (برای نمونه ن.ک: همان: ۱۷، ۴۸، ۵۸، ۶۲، ۶۳ و...). صهبایی ابتدا بیت حزین را ذیل «قوله» آورده، سپس نقد خان آرزو را ذیل «قال»، و در ادامه جواب نقد را با عنوان «اقول» بیان کرده است. از ویژگی‌های این اثر، وجود حجم قابل توجهی از اشعار شعرای پیشین به‌عنوان شاهد یا سندی برای دفاع از گفته حزین است که نشان‌دهنده تسلط و شناخت کامل منتقدان شبه‌قاره نسبت به تاریخ شعر فارسی است. استفاده از نسخه‌های مختلف دیوان حزین برای اطلاع از اینکه آیا اغلاط یا ضعف‌های اشعار حزین مربوط به اشتباه کاتب است یا ضعف شاعر، از دیگر ویژگی‌های مهم قول فیصل است (برای نمونه ن.ک: همان: ۳۲، ۴۷-۴۸، ۶۲، ۷۴، ۸۸، ۱۵۱).

یکی از مهم‌ترین نقدهای صهبایی به آرزو، اعتقاد بیش از حد آرزو به مقوله «تناسب»، در شعر است. تناسب عبارت است از زنجیره‌های به‌هم‌پیوسته لفظ و معنا در ساختار یک بیت (در این باره ن.ک: رحیم‌پور، ۱۳۹۱: ۱۶۶-۱۶۸). آرزو به رعایت تناسب‌ها اعتقاد زیادی دارد. از این رو عمده نقدهای وی بر حزین، علاوه بر مسائل مربوط به صور خیال و مباحث دستوری و زبانی، به رعایت «تناسب» مربوط می‌شود که بیشترین بسامد را در نقدهای وی دارد. اما صهبایی این دیدگاه آرزو را مانعی برای رشد خلاقیت‌ها، اندیشه‌ها و تجربه‌های شخصی شاعر می‌داند (ن.ک: صهبایی، ۱۸۶۲: ۳۳، ۹۶). همچنین در این رساله تعدادی اصطلاح مربوط به حوزه نقد ادبی در شبه‌قاره وجود دارد که از بین آن‌ها می‌توان به شعر دولخت (شعری که هریک از

مصراع‌های ابیات آن دارای معنی مجزایی باشد) (ن.ک: همان، ۸۱)، استخوان‌بندی (ساختار) (صهبایی، ۱۸۶۲: ۳۰)، تلاش و مناسبت اشاره کرد. دقت صهبایی در مباحث دستوری و زبانی در قول فیصل به قدری است که برخی ادبای معروف شبه‌قاره در آثارشان مکرر از این رساله استفاده کرده، بدان ارجاع داده‌اند (برای نمونه ن.ک: نجم‌الغنی‌خان، ۱۹۱۹: ۲۶، ۳۹۵، ۴۴۴، ۵۲۰). این رساله چند بار از جمله در ۱۸۶۲ م در کانپور چاپ شده است. شفيعی کدکنی (۱۳۷۵: ۱۲۵-۳۶۰) بخش‌های عمده آن را همراه با تنبیه الغافلین چاپ کرده است.

۲-۳-۲- مثنوی دمع الباطل

یک مثنوی است در دفاع از عقاید اهل سنت و در پاسخ به مثنوی شیعیان علی در ردّ مثنوی جعلی دهلی سروده فردی به نام میردوست علی خلیل که در آن مدعی شده بود بهادر شاه ظفر -پادشاه هندوستان- به مذهب شیعه گرایش دارد (محمد انصارالله، ۱۹۸۶: ۱۷۰). ماجرا از این قرار است که در ۱۲۷۰ ق بهادر شاه بیمار شد. یکی از خویشاوندانش برای بهبودی وی به درگاه عباس (ع) نذر کرد. پس از بهبودی پادشاه، خویشاوندانش اقدام به ادای نذر کردند و پادشاه نیز به آن‌ها کمک مالی کرد. همین مسئله شایعه گرایش وی به شیعه را ایجاد کرد و حتی از طرف برخی علما و روحانیون، تهدید به حذف نام شاه از خطبه‌های نماز شد. پادشاه برای تکذیب این شایعه، غالب دهلوی را مأمور سرودن مثنوی از قول او کرد تا در قالب این مثنوی، ضمن دفاع از عقاید اهل سنت، شایعه مذکور را تکذیب کند. غالب نیز مثنوی‌ای با عنوان کلمات طیبات سرود و در آن مثنوی این ادعا را «تهمت» از سوی «مرد نادان» خواند (غالب، ۲۰۰۸، ج ۲: ۱۳۶۷-۱۳۷۲). بعد از غالب، میردوست علی‌خان در قالب مثنوی شیعیان علی در ردّ مثنوی جعلی دهلی، پاسخ غالب را داد و بر شیعه‌شدن پادشاه تأکید کرد. پس از وی صهبایی در ۱۲۷۱ ق با سرودن مثنوی دمع الباطل، جواب خلیل را داد و مدعی شد این شایعات توسط میرمحمد عباس شوشتری کشمیری مطرح شده است. از این رو، عباس شوشتری در قالب یک مثنوی دیگر با عنوان خطاب فاضل، پاسخ صهبایی را داد و منکر نقش خود در طرح و گسترش این شایعات شد (ن.ک: نوشاهی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۷۸؛ محمد حامد، ۱۹۸۲: ۲۵۵-۲۵۴). ظاهراً به جز این‌ها، چند مثنوی دیگر نیز در این باره سروده شده است (ن.ک: همان). صهبایی با سرودن این مثنوی، ظاهراً ضمن دفاع از پادشاه و تکذیب شیعه‌شدن وی، نشان داد که گرایش تندی به مذهب اهل سنت داشت. این مثنوی در ۱۲۷۱ ق در مطبوعه فخر المطابع در دهلی چاپ شده است.

۲-۴- آثار اردو

به جز آثار فارسی، صهبایی چند اثر هم به زبان اردو دارد که عبارت‌اند از: ترجمه حدائق البلاغت شمس فقیر دهلوی به اردو (کانپور، ۱۳۰۵ ق) و انتخاب دواوین شعرای مشهور اردو زبان، قواعد صرف و نحو اردو (ن.ک: دتاسی، ۱۹۳۵: ۱۸۸؛ عبدالحق، ۱۹۴۵: ۱۵۲؛ محمد حامد، ۱۹۸۲: ۱۸۹-۱۹۶؛ قس: فرحت‌الله بیگ، ۱۹۴۹: ۸۹ که به صورت اغراق‌آمیزی معتقد است صهبایی در شعر اردو هزاران شاگرد داشت و اشعار آن‌ها را اصلاح می‌کرد اما اصلی‌ترین هنر شاعری او شعر فارسی است). همچنین کتاب‌های گلستان سخن صابر دهلوی و آثار الصنادید سید احمدخان هم به صهبایی منسوب است. اما برخی معتقدند این دو اثر زیر نظر و با راهنمایی صهبایی تألیف شده‌اند، نه توسط خود او (درباره گلستان سخن ن.ک: وحید قریشی، ۱۹۶۶: ۱۰۷-۳۹؛ محمد حامد، ۱۹۸۲: ۱۹۷-۱۹۸؛ درباره آثار الصنادید ن.ک: خلیق انجم، ۱۹۹۲: ۱۶۴-۱۶۶؛ الطاف حسین حالی، ۱۹۰۳، ج ۲: ۳۵۷؛ محمد حامد، ۱۹۸۲: ۱۹۶-۱۹۷).

در انتهای جلد اول کلیات صهبایی (۱۸۷۹: ۷۷۱-۸۱۴)، تقریظاتی که بیست نفر از ادیبان و بزرگان و نویسندگان آن عصر از جمله محمدصدیق حسن‌خان بهادر، سید نورالحسن‌خان، سید علی حسن‌خان سلیم، شیخ محمدعباس رفعت، و خود منشی دین‌دیال، بر کلیات صهبایی نوشتند، چاپ شده است. این تقریظ‌ها نشان‌دهنده جاهت و اعتبار علمی صهبایی در بین علمای

شبه‌قاره است. این تقریظ‌ها عموماً با عباراتی مصنوع و متکلف به توصیف صهبایی پرداخته‌اند و جز در موارد معدودی، هیچ نکته خاص درباره زندگی و آثار صهبایی در آن‌ها دیده نمی‌شود.

۳- نتیجه‌گیری

امام‌بخش صهبایی یکی از برجسته‌ترین منتقدان و شارحان زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره است. وی با نگارش حدود بیست رساله فارسی در زمینه شرح متون ادبی و نیز رساله‌های انتقادی، تأثیر چشمگیری در جریان نقد ادبی در تاریخ زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره گذاشت. علاوه بر این، صهبایی با تربیت تعداد زیادی شاگرد، در گسترش زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره بسیار مؤثر بود.

عمده دیدگاه‌های وی در زمینه نقد، به مباحث زبانی و لغوی مربوط می‌شود و از این حیث قابل‌مقایسه با دیدگاه‌های فرمالیست‌های روس است که می‌توان در فرصت و مجال دیگری، آرای صهبایی را از این نظر بررسی و تحلیل کرد.

وی با نوشتن رساله *قول فیصل* که یکی از مهم‌ترین رساله‌ها در زمینه نقد ادبی در تاریخ زبان و ادب فارسی است، نقش عمده‌ای در سیر تطور نقد ادبی در زبان فارسی ایفا کرده است.

همچنین شرح‌هایی که او بر برخی از متون نوشته است، متفاوت از شیوه‌های معمول شرح‌نویسی است. وی علاوه بر توضیح و تبیین مفاهیم متن، به نقد محتوایی، لغوی و زبانی متون مربوطه نیز پرداخته است و علاوه بر این، در صورت نیاز از لحاظ تصحیح متن نیز نظرهای ارائه داده و نیز به برخی از شروح قبلی خود انتقاداتی وارد کرده است. بنابراین ضرورت دارد شروح صهبایی و نیز برخی از رسائل او به صورت منقح در ایران تصحیح و منتشر شوند.

در کنار این موارد، باید گفت صهبایی شاعر برجسته‌ای نیست و در میان شعرای شبه‌قاره، شاعر درجه چندم به حساب می‌آید. علی‌رغم اینکه براساس رساله *قول فیصل* می‌توان او را شعرشناس و حتی سبک‌شناس برجسته‌ای به حساب آورد، او از لحاظ شاعری نتوانسته خود را در ردیف شعرای برجسته فارسی در شبه‌قاره قرار دهد. اگرچه در اشعار او تأثیر دیوان‌های حافظ و خاقانی دیده می‌شود، وی عمدتاً از ظهوری تقلید کرده است. در یک جمله می‌توان گفت وی در زمینه نقد ادبی، جزو پنج منتقد مهم به شمار می‌رود، اما از لحاظ شاعری، اشعار قابل توجهی ندارد و شاعر متوسطی به حساب می‌آید.

۴- منابع

- آزاد، محمدحسین. (۱۹۹۲). *نگارستان فارس*، دهلی: آزاد بک دپو.
- الطاف حسین حالی. (۱۹۰۳). *حیات جاوید*، آگره: مطبع مفید عام.
- حسینی، سیده بلقیس فاطمه. (۲۰۱۱). «امام‌بخش صهبایی: اولین استاد فارسی دلی کالج»، *دهلی در آئینه ادبیات فارسی*: به سرپرستی ریحانه خاتون، دهلی‌نو: دانشگاه دهلی، ص ۱۲۳-۱۳۴.
- حیرت، حافظ عبدالرحمن. (۱۸۸۴). *سفینه رحمانی*، لکهنو: مطبع نولکشور.
- خلیق انجم. (۱۹۹۲). «مقدمه»، *آثارالصنادید سید احمدخان*، دهلی: اردو آکادمی دلی.
- داسی، گارسان. (۱۹۳۵). *خطبات*، دکن: انجمن ترقی اردو.
- ذاکر حسین، محمد. (۲۰۰۲). *امام‌بخش صهبائی کی ادبی خدمات*، پتنه: محمد ذاکر حسین.
- راشدالخیری. (۱۹۸۷). *دلی کی آخری بهار*، به کوشش سید ضمیر حسن دهلوی، دهلی: محبوب المطابع.
- رحیم‌پور، مهدی. (۱۳۹۱). *بر خوان آرزو*، قم: مرکز احیاء میراث اسلامی.
- سلیم، سید علی حسن‌خان. (۱۹۶۸). *بزم سخن*، به انضمام *طور کلیم*، به کوشش عطاءالرحمن عطا کاکوی، پتنه: بک دپو.
- سید احمدخان. (۱۹۹۲). *آثارالصنادید*، به کوشش خلیق انجم، دهلی: اردو آکادمی دلی.

- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۵). *شاعری در هجوم منتقدان*، تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس؛ فرقدانی، شهلا. (۱۳۸۹). تحلیل دیدگاه‌های انتقادی خان آرزو در تذکره مجمع النفایس، *مطالعات شبه‌قاره*، ۲(۵): ۲۸-۷.
- صابر دهلوی، میرزا قادربخش. (۱۹۶۶). *تذکره گلستان سخن*، لاهور: مجلس ترقی ادب.
- صدیق حسن‌خان بهادر، سید محمد. (۱۳۸۶). *تذکره شمع انجمن*، به کوشش محمدکاظم کهدویی، یزد: دانشگاه یزد.
- صهبایی، امام‌بخش. (۱۲۹۷). *شرح شب‌نم شاداب*، لکهنو: نولکشور.
- صهبایی، امام‌بخش. (۱۳۲۴). *شرح سه نثر ظهوری*، لکهنو: نولکشور.
- صهبایی، امام‌بخش. (۱۸۶۲). *قول فیصل*، کانپور: مطبع نظامی.
- صهبایی، امام‌بخش. (۱۸۷۸). *شرح مینا بازار*، کانپور: نولکشور.
- صهبایی، امام‌بخش. (۱۸۷۹). *کلیات*، به کوشش منشی دین‌دیال، کانپور: مطبع نظامی.
- صهبایی، امام‌بخش. (۱۸۸۰). *مناقشات سخن*، به کوشش منشی دین‌دیال، کانپور: نولکشور.
- صهبایی، امام‌بخش. (۱۸۹۶). *شرح پنج رقعہ*، لکهنو: نولکشور.
- عبدالحق، صاحب. (۱۹۴۵). *مرحوم دهلی کالج*، دهلی: انجمن ترقی اردو.
- عبدالرزاق سورتی. (۱۸۶۹). *مقدمات ظهوری*، لکهنو: مطبع نولکشور.
- عبدالعلی مدراسی، محمد. (۱۸۷۹). «خاتمة الطبع»، *کلیات صهبایی*، کانپور، مطبع نظامی.
- غالب دهلوی. (۲۰۰۸). *کلیات*، به کوشش سید تقی عابدی، دهلی: انستیتو غالب.
- فرحت‌الله بیگ. (۱۹۴۹). *دهلی کی شاعری کی آخری شمع*، دهلی: دلی پزتنگ ورکس.
- کریم‌الدین. (۱۹۸۳). *طبقات شعرای هند*، لکهنو: مطبع‌العلوم.
- کلیم، نورالحسن‌خان. (۱۹۶۸). *طور کلیم*، به انضمام بزم سخن، به کوشش عطاء‌الرحمن عطا کاکوی، پتنه: بک دیو.
- مالک رام. (۱۹۵۰). *ذکر غالب*، دهلی: مکتبه جامعه لمیتید.
- محمد انصاری. (۱۹۸۶). *صهبایی ایک مختصر تعارف*، اعظم‌گره: شبلی آکادمی.
- محمد حامد. (۱۹۸۲). *امام‌بخش صهبایی، شخص، شاعر، شارح*، ناگپور: بزم غالب.
- منشی دین‌دیال. (۱۸۷۹ الف). *غوامض سخن*، کلیات صهبایی، کانپور، مطبع نظامی.
- منشی دین‌دیال. (۱۸۷۹ ب). *کلیات صهبایی*، کانپور، مطبع نظامی.
- میرزا علی‌نقی. (۱۲۹۲). *جنگ رباعیات*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۴۰۹۹.
- نجم‌الغنی‌خان رامپوری. (۱۹۱۹). *نهج‌الادب*، لکهنو: نولکشور.
- نساخ، عبدالغفور. (۱۹۸۲). *سخن شعرا*، لکهنو: اترپردیش اردو آکادمی.
- نوشاهی، عارف. (۱۳۹۱). *کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه‌قاره*، تهران: میراث مکتوب.
- وحید قریشی. (۱۹۶۶). «گلستان سخن کا تجزیہ»، *گلستان سخن*، لاهور: مجلس ترقی ادب.
- هاشمی سندیلوی، شیخ احمدعلی‌خان. (۱۳۷۲). *تذکره مخزن الغرائب*، به کوشش محمد باقر، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

Nazir Ahmad. (1953). *Zuhuri, life and works*, Allahabad: Block Works

Zahra Shah. (2017). *Bringing Spring to Sahbai's Rose-Garden': Persian Printing in North India after 1857*, The Global Histories of Books: Methods and Practices, Switzerland: Palgrave Macmillan.